

T. Kiss Tamás

A 'köz' és közművelődés kapcsolatai a 19–21. század Magyarországon

A szó, majd a fogalom megjelenésének születése, formálódása, illetve fejlődése, vagyis „életrajza” összefügg a 'köz' előtag meghatározó helyével és szerepével. Idegen nyelvre szinte lefordíthatatlan közművelődés kifejezéssel gyakran találkozhatunk, többnyire a hivatalos, ritkábban a személyes szóhasználatban, hol tágabb, hol szűkebb jelentéssel, de voltak/vannak a történelemnek olyan szakaszai is, amikor előtagját, a 'köz' előtagot éppen számúzni igyekeztek mellőle, rendszerint politikai okokból. Használata vagy mellőzése tehát nem feltétlenül a használat, vagy használni akaró szubjektív belátástól függött. E tanulmány szerzője nem csak a fejezetcímekben rejlik, korszakonkénti el-entmondásos „jelentésekre”, hanem a kifejezés használatának vagy mellőzésének hátterére is szeretne rávilágítani.¹

A 'közművelődés' kifejezés – a közhivatal, közbirtok, közteherviselés, közadakozás, közbenjárás, közbecsülés, közboldogság stb. szóhasználatához képest – később jelenik meg, csak lassan válik ismertté. A fogalom megszületése, annak folyamatos formálódása a közoktatás megjelenéséhez és mind szélesebb körű, egyre differenciáltabb intézményesüléséhez köthető. Az 1777-ben megjelent első, majd az 1806-os második *Ratio Educationis* szövege tartalmazta a „köz” művelődését megalapozó népoktatás értékét és fontosságát, mikor ezt mondja: „Az ifjúság tanítása és az egész tudományos körelrendelése minden erkölcsösebb nemzeteknél oly fontosnak vétetett, hogy ezekben hinnék nyugodni a tartományok közboldogságát”.² Népoktatási intézményeket kizárólag egyes hitközségek tarthattak fenn, amíg azokat Mária Terézia idején a polgári hatóságok ügykörükbe nem vonták.

A monarchia: „Boldog békeidők...”

– „... én vagyok az első Ferenc József vitéz katonája...”

A polgári községek iskolafenntartó jogát és kötelességét csak a népoktatásról szóló 1868. évi XXXVIII. tc. szabályozta végérvényesen. Ennek alapján minden község népiskolát volt köteles felállítani. Az 1867-es kiegyezést követően megalakult, Andrássy Gyula vezette szabadelvű kormány kultuszminisztere Eötvös József lett, aki a népoktatást – az *educatio nationalis* (nemzeti ne-

velés, népnevelés) kifejezést használva – szélesen értelmezte. Azért kell ezt „cél-szerűen rendezni”, mert „a közműveltségünk feltétele, egyszersmind feltétele az állam jólétének s kifejeződésének is” – hangoztatta a népiskolai törvényjavaslat tárgyalásakor.³ Eötvös a népoktatást az egész nép (társadalom) és a magyar állam közös, vagyis közoktatási ügyének tartotta. A népoktatás részének tekintette a felnőttekkel való foglalkozást

(különös tekintettel az analfabéták írni-olvasni tanítására) és az értelmiségnek, a köz érdekében kifejtett aktív felelősségvállalását. Eötvös az MTA Kazinczy Ferenc emlékünnepeleyn tartott beszédében hangsúlyozta: „de szabad-e elfelejtenünk, hogy azon férfú, ki személyes érdekeit elhanyagolva, egész életét csak a köznek szentelé...”. A miniszter számos emlék- és ünnepi beszédében kiemelte a „közjónak”, az „olvasóközönségnek”, a „nemzet művelődésének” segítését, fontosságát;⁴ Kornis Gyula szerint „megalapozva ezzel az újabb magyar közművelődés ügyét”.⁵

Eötvös Józsefet követő kultuszminiszterek sorában elsőként Trefort Ágostonnál jelenik meg a közművelődés szó. *A közoktatás teendőiről* címen tartott beszédében mondja: „A közművelődési célokra előirányzott összeg nem tér el jelentékenyen attól, a mit a tisztelt ház a múlt évben e célra megszavazott. Sértés volna a tisztelt házra nézve, ha e célok fontosságáról itten beszélni akarnék. E téren sok a tenni való: de itt is szemmel kell tartani az ország pénzügyi viszonyait és sokat a jövőre bízni”.⁶

Csáky Albin kultuszminiszter programbeszédében a közművelődés kifejezés gyűjtőfogalomként szerepel. „Már most összefoglalva egy keretbe közművelődésünk egészét, nem tehetem, hogy ezen alkalommal és ezen helyről hálás kegyelettel ne emlékezzem meg hivatali elődömről: Trefort Ágostonról”.⁷

Eötvös József

¹ Vö.: Dáné T. K. (2017): Hét évtized a közművelődés szolgálatában. *Művelődés. Közművelődési havilap*, 4. sz. Melléklet, 7. o.; T. Kiss T. (2018): Adalékok a közművelődés „életrajzához” és annak hátteréhez. *Debreceni Szemle*, 3. sz., 300–310. o., T. Kiss T. (2019): A közművelődés alakváltozásai. Elméletek és gyakorlatok a 19–21. századi Magyarországon. *Zempléni Műzsa*, tavasz, 5–16. o.

² Benkóczy E. (1928): *Pyrker első magyar tanítóképzője*. Az Egri Érseki r. k. Tanítóképző centenáriuma. Adatok a magyar tanítóképzés történetéhez. Egri Érseki Líceumi Könyvnyomda, Eger, 17. o.

³ Báró Eötvös József beszédei a népiskolai törvényjavaslatról és az elemi oktatásról. In: T. Kiss T. (1993): *A magyarországi kulturális minisztériumokról (1867–1993)*. Eötvös Alapítvány – Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, Budapest, 155. o.

⁴ B. Eötvös József: *Emlék- és ünnepi beszédei*. (1886) Második bőv. kiad. Budapest, Kiad. Ráth Mór, 111, 124, 262, 319, 382. o.

⁵ Kornis Gy. (1929): *A magyar közoktatásügy. Magyarok a kultúráért*. (szerk): Dr. Lukács György nyug. miniszter, orsz. képviselő. Budapest, Magyar-Francia Kultúrliga, 222. o.

⁶ Trefort Ágoston beszéde a közoktatásunk teendőiről. In: T. Kiss T. (1993): *A magyarországi kulturális minisztériumokról (1867–1993)* i.m. 193. o.

⁷ Gróf Csáky Albin programbeszéde. In: T. Kiss T. (1993) i.m. 199. o.

A századforduló éveiben a közművelődés értelmezésében – gyakorta Eötvösre hivatkozva, aki szerint a „kultúra érdekeit társadalmi úton kell első sorban művelni, minden centralistikus áramlatok daczára...”⁸ – megjelenik az University Extension eszméje. Schneller István akadémikus írja 1890-ben „az U. E.-t [University Extension] közvetlenül előkészítő sorozatos előadásokkal is találkozunk, hogy nevezetesen Pozsonyban már a 80-as évek elején és ez évben is egyesek vállalkozása útján tartattak ilyen előadások, hogy Baross Gábor által szervezett országos bizottság a gyárimunkásnép számára rendszerezítette a sorozatos előadásokat: utalok arra, hogy az eszmék szolgálatában lelkesen fáradozó kultúrpolitikusunk, ki social-politikai kérdések iránti érdeklődésemet immár majdnem 30 évvel ezelőtt először keltette fel s jelenleg is hazai viszonyainkat illetőleg szívesen támogatott tanácsaival. György Aladár közművelődési csarnokok létesítésével igyekszik Baross Gábor örökét biztosítani s azt nemcsak egyes napokra (ünnep- és vásárnap), hanem a munkások egész életére kihatóan gyümölcsözővé tenni”⁹.

Ugyanezen évben – 1890-ben – *Közművelődésünk és a harmadik egyetem* címen röpiratot tesz közzé Berzeviczy Albert, későbbi vallás- és közoktatásügyi miniszter. A szerző a „közművelődésünk hathatósabb föllendítése céljából, mindekelőtt egy harmadik egyetemnek a felállítását teszi az egész tanügyi reform élére...” – írja a röpiratra reagálva Török Aurél egyetemi tanár.¹⁰ Berzeviczy a röpiratot kibővíti és 1894-ben könyv formátumban megjelenteti.¹¹ Szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy az „egyetem menjen a néphez” Magyarországon is. Az angol University Extension, mintájára legyen „Népszerű Főiskolai Tanfolyam”.¹² Berzeviczy könyve kapcsán figyelemreméltó gondolatokat írt le a kötet méltatója, a kortárs Waldapfel János: „Valahányszor a paedagógiai theoria embere oly kérdés előtt áll, mely új közművelődési intézmények alkotására vagy szervezésére vonatkozik, és e kérdést az elvek megvilágítása mellett vizsgálni próbálja: mindannyiszor érzi, hogy oly talajon mozog, melyet mindeddig tudományosan alig műveltek, és a melyen az elvszerű, elméletileg szigorú eligazodás helyett még mindig csak a véletlentől vagy localis rugóktól inspirált tapogatózásokkal elégszik meg az európai tudományosság. Még mindeddig nem létezik az a tudomány, mely a modern közművelődés organismusát egészében áttekinthetné, elveit kifejtené, határait megállapítaná, megmondaná, hol kezdődik és hol végződik az, a mit közműveltségnek nevezünk, melyek szükségletei, mily viszonyban vannak ezek egymáshoz, melyek az egyik vagy a másik szükséglet prioritásának kritériumai, mi az egyik vagy a másik intézmény osztaléka a közművelődés létrehozásában stb. stb. Még mindig nincs meg az, a mit közművelődés tudományának nevezhetnénk (...) a történeti előmunkálatok, a közművelődési és specialiter az iskolai intézményeknek a közműveltségre való hatására vonatkozó történeti tanulmányok még sokkal fejletlenebbek, mintsem hogy a tudomány ily rendszere egyelőre kellően felépülhessen (...) az egész kultúrára kiterjedő szempontok kell hogy vezessenek (...), azaz kell (...) más európai államok jelenével és múltjával való összehasonlítás, a történeti és statisztikai okulás is”¹³.

Bár a közművelődés fogalmának és tudományos mibenlétének tisztázására nem került sor, a 19. század végén, a 20. század elején számos társadalmi szervezet nevében szerepelt a kifejezés: Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület, 1882, Nyitra; Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület, 1885, Kolozsvár; Dunántúli Közművelődési Egyesület, 1890, Budapest; Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesület, 1903, Szeged; Alföldi Magyar

Antikvrium.hu

Közművelődési Egyesület, 1911, Budapest.¹⁴ Az 1908-óta működő Országos Közművelődési Tanács (a népi kalendáriumokra emlékeztetően) *Vasárnapi Könyv* címen – a „köz számára” – hasznos gyakorlati tudnivalókat tartalmazó, ismeretterjesztő képes hetilapot (kiadványokat is) jelentetett meg több évtizeden át. A közművelődés szó megjelenése ellenére a köznapi életben és szóhasználatban mégis a nép művelésére utaló populárisabb népművelés, népművelő, népnevelő kifejezés terjedt el. Folyóirat is indul 1906-ban *Népművelés* (majd *Népművelés*) címen a Franklin-Társulat kiadásában. 1912-ben a folyóirat címet és kiadót változtatott. Néhány évig (1912–1914) *Új Élet* volt a fő cím, a *Népművelés* alcímként szerepelt, az évfolyamjelzés viszont folyamatos maradt. Később *Népművelés* a főcím, és *Új Élet* alcím került a lapra. A kiadást Rózsavölgyi és Társa cég végezte, 1918-ig.

A 19–20. század fordulóján az University Extension megjelenése kapcsán egyre gyakoribb a közművelődés önálló részeként megjelenő szabadoktatás/szabadtanítás szóhasználat. A kifejezés nyitottságra utal. Apponyi Albert kultuszminiszter támogatta a szabadoktatást, segítette Pécsét, 1907-ben megrendezni a szabadtanítási kongresszust, amelynek eredményétől aztán megijedt. Törvénnyel akarta szabályozni a közművelődést, 1908-ban meg is bírta Jancsó Benedeket, hogy készítse el a tervezetet. A tervezet elkészült, de a törvényhozást már más problémák foglalkoztatták. Tény, hogy az 1920-as évek kultuszminisztere, Klebelsberg Kuno, még 1924-ben is emlegette azt a szélsőséges szabadelvű szellemiséget, amely a konferencián előadást tartó Pikler Gyula és Jászi Oszkár mondanivalóját jellemezte, és amely szerinte nemcsak a forradalmakhoz, de Trianonhoz is hozzájárult.¹⁵

Wlassics Gyula, volt kultuszminiszter 1912-ben a Múzeumok és Könyvtárak Országos Szövetségének közgyűlésén tartott elnöki megnyitó beszédében már részletesebben szól a közművelődésről, annak jelentőségéről. Beszédében kitér az egyén (személy) és a köz szerves kapcsolatára, de megemlíti a mindenkori kultuszminiszter felelősségét is: „mert úgy vagyok meggyőződve, hogy a magyar

⁸ Schneller I (1890): *Pedagógiai dolgozatok*. Első kötet. Budapest, Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, 273. o.

⁹ Uo. 273–274. o.

¹⁰ Dr. Török A (1890): *Közművelődésünk és a harmadik egyetem*. Budapest, Országgyűlési Értesítő Kö- és Könyvnyomdája Részv.társ., 5. o.

¹¹ Dr. Berzeviczy A (1894): *Közművelődésünk és a harmadik egyetem*. Budapest, Singer és Wolfner kiadása

¹² Felkai L (1998): Berzeviczy Albert, a művelődéspolitikus. *Magyar Pedagógia*, 1. sz. 32. o.

¹³ Waldapfer J (1894): *Közművelődésünk és a harmadik egyetem*. Dr. Berzeviczy Albert könyve. *Magyar Pedagógia*, 508. o.

¹⁴ Bajza J (1924): *Magyarország tudományos és irodalmi társulatai. Közművelődés*, 415. o.

¹⁵ Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926 (1927). Budapest, Athenaeum, 52. o.

közművelődés nemzet- és államfenntartó munkájából mindenkinek rendes hatáskörén túl is ki kell vennie részét, de különösen teljes lelkesedéssel, illő elfogulatlansággal és bátor meggyőződéssel kell szolgálnia a közművelődés ügyét annak, kit a sors hosszabb időn át a magyar közművelődési ügyek első hivatalos és felelős munkásává rendelt és a kinek erkölcsi felelőssége is fennáll a nemzet előtt ma is mindazért, a mit a magyar közművelődés hivatalos szolgálatában tett”.¹⁶ Wlassics megpróbálja körvonalazni a közművelődés mibenlétét is. „Sehol még közművelődés nagyra nem lett, mely nem egy népösszesség, egy nemzet erejében bírta forrásait. Nagyszabású közművelődés politikát egy ember, legyen a legmagasabb fokon, legyen a jók legjobbika és bírja a hatalom minden eszközeit, vagy bármely lelkes csoport nem valósíthat meg. A nemzet összereje, összhangzó munkájának gyümölcse lehet ez csak. Azért kell felkarolnunk minden intézményt nemcsak az oktatás és nevelés, hanem az anyagi közművelődés minden ágában is, mellyel hazánk nagyobb vidéki városaiban a közművelődési elemek erejét fokozhatjuk és szaporítjuk (...) Nálunk nagyon uralkodnak a kizárólagos természetű vélemények és nemcsak a közélet, hanem a közművelődés területén is. Egyszer az egyik jelszó kizárólagosságára esküszünk, másszor a másik jelszó zárja ki amazt. Egyszer az egyik iskolafaj a csodatévő hatalom, másszor a másik. Pedig valamenyny-i iskolafaj együtt sem elég a nagy feladatok betöltésére, ha ismét kizárólagosan minden eredményt a felnőtt társadalom szenvedőleg nyugalommal csak az iskolától vár”. Wlassics a közművelődésről azt tartja, hogy „a szellemi szabadság területe. A kultúra a versenyképesség területe. Itt védővámokat nem lehet felállítani. Itt a szellem ereje megy hódító útjára. Hatalommá itt csak a műveltség fajsúlya, ereje, mélysége és terjedelme lehet”.¹⁷

A két világháború között:

„... hiszek egy hazában..., Hiszek Magyarország feltámadásában...”

A dualizmus kor szabadelvű egyetemein tanult, az 1920-as években magát már újkonzervatívnek nevező Klebelsberg Kuno kultúrpolitikájában sajátos népművelés-közművelődés szimbiózis jött létre. A miniszter elutasítja a nép művelésére irányuló 19. század végi és 20. század eleji kultuskormányzati tevékenységet, tudományos (főként társadalmi) ismeretek, különböző ideológiák megismertetésére történő törekvéseket. A plurális szerkezetű szabadtanítás, szabadoktatás helyett, a homogén szerkezetű és tartalmú népművelésre helyezi a hangsúlyt. Centralizált intézményrendszert hoz létre. Megszünteti az Országos Szabadoktatási Tanácsot. 1922-ben létrehozza az Iskolánkívüli Népművelés

Országos Bizottságot és hálózatát, a törvényhatósági Népművelési Bizottságokat, amelyek folyóiratokat és kiadványokat jelentetnek meg.

Megmaradhatott az Iskolánkívüli Népművelés Országos Bizottsággal párhuzamosan működő Országos Közművelődési Tanács (OKT) és területi (intézményi) hálózata. Az utóbbi szervezet *Közművelődés* címen – kultuszminisztériumi államtitkár [!!!], Czákó Elemér szerkesztésében – folyóiratot is indíthatott

1924-ben. A kiadvány tárgya a nemzeti önismeret, művelődés és tudományos intézmények ismertetése, könyvek és folyóiratok szemlézése, iskolán kívüli népművelés és a határainkon túl lévő magyarság kultúrájáról való tájékoztatás. A folyóirat mindössze egy évet élt, tíz száma jelent meg.

Klebelsberg a közművelődés érvényességi körét hol szűk, máskor tág értelemben szabta meg. Szűken értelmezte, amikor megalakította a magyar kormány által, Károlyi Mihály elkobzott birtokaiból létesített Nemzeti Közművelődési Alapítványt, amely elsősorban a népiskolai és egyetemfejlesztési program megvalósítását szolgálta. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium költségvetésének tárgyalásakor, 1925. november 25-én, a Nemzetgyűlés előtt tartott beszédében viszont a kulturális élet valamennyi területét és ágazatát a fogalom alá rendelte.¹⁸ A kultúrpolitika kettős mércéjét jelzi az is, hogy Klebelsberg 1924-ben nem a kormányzat által működtetett Iskolánkívüli Népművelés Országos Bizottság, hanem a liberális színezetű Országos Közművelődési Tanács előtt jelentette be az iskolán kívüli népművelési törvény megalkotásának szükségességét.¹⁹ Négy évvel később, 1928-ban a III. Egyetemes Tanügyi Kongresszuson ismét elhangzott a törvényalkotás szükségessége. A kongresszuson folyó parttalanná vált vita okán azonban most sem került a parlament napirendjére. A törvény megalkotásáig még fél évszázadig, 1976-ig várni kellett.²⁰

Hóman Bálint kultuszminisztert is foglalkoztatta a törvényhozás. Figyelme azonban a közművelődés komplexitásának, plurális szerkezetének törvényi szabályozására törekvése helyett az egységes nemzetnevelés megteremtésének irányába fordult. A Képviselőház 1933. május 31-i ülésén tartott beszédében a következőket mondta: „A nemzetnevelés problémáját taglalva, úgy látom, hogy a XIX. század specializáló irányával szemben korunk feladata a nemzeti élet szintézisének megteremtése. Minden értéket egységbe kell foglalnunk, de ez a szintézis nem formalisztikával, nem szabályokkal, hanem csak szelekcióval és neveléssel történhetik”.²¹

Az 1945 utáni egy-két év:

„Virágozzék minden virág!” – „... Holnapra megforgatjuk az egész világot!”

Az 1940-es évek első felében a közművelődés szó nem lelhető fel a napilapok és folyóiratok hasábjain. Megjelentek és szaporodtak azonban a világháborút lezáró évtized második felében

Klebelsberg Kuno az 1900-as évek elején

¹⁶ Báró Wlassics Gyula elnöki megnyitó beszéde. In: T. Kiss T (1993), i. m. 203. o.

¹⁷ i. m. 204–205. o.

¹⁸ i. m. 537–555. o.

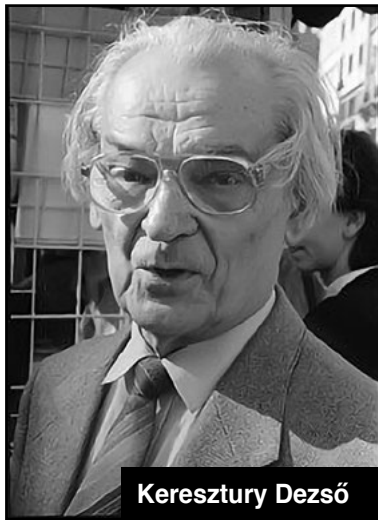
¹⁹ Klebelsberg Kuno kultuszminiszter törvény-tervezete az iskolánkívüli népművelésről. Az Országos Közművelődési Tanács közgyűlés. *Közművelődés*, 1924. 144–148. o.

²⁰ T. Kiss T (é.n.): A felnőttoktatás törvénybe foglalásának kísérleteiről, a közművelődési törvény megalkotásáig. In: *Művelődéstörténet. Tanulmányok és kronológia a magyar nép művelődésének, életmódjának és mentalitásának történetéből*. II. (Szerk): Gelencsér Katalin. Budapest, Magyar Művelődési Intézet – Mikszáth Kiadó, 703–723. o.

²¹ Hóman B (1938): *Művelődéspolitikai*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 103. o.

²¹ Hóman B (1938): *Művelődéspolitikai*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 103. o.

a 'szabad' jelzővel ellátott elnevezések. A koalíciós kormányba a Nemzeti Parasztpárt által delegált Keresztury Dezső vallás és közoktatásügyi miniszter 1945–1947-ben támogatta a debreceni egyetemi professzor, Karácsony Sándor törekvését, akinek nevéhez köthetik a szabadművelődés: vagyis a demokrácia, a központilag diktált „iskolán kívüli népművelés” megszüntetése.²² Megalakult az Országos Szabad-

Keresztury Dezső

művelődési Tanács. A Tanács szakmai folyóirata Karácsony Sándor főszerkesztésében, 1947. január és 1948. október között Új Szántás címen jelent meg. Helyi szinteken is megszerveződtek a viszonylag autonóm módon működő Szabadművelődési Tanácsok, amelyek szakmai kiadványokat adtak ki.²³

A Kereszturyt váltó, a kommunistákkal erősen szimpatizáló Ortutay Gyula, az „alulról kell építkezni” gyakorlat és a „virágozzék minden virág” szemlélet jegyében, jelentős előnyöket biztosított a szovjet hadsereg által megszállt Magyarországon mindinkább teret nyerő kommunista eszmeáramlatnak.²⁴ Az irányzat orgánuma a 'szabad' előtaggal illetett, 1945 márciusától megjelenő, *Szabad Nép* címen kiadott politikai napilap, amely 1956-os forradalom leverését követően a *Népszabadság* nevet vette fel. Az elnevezés túlélte az 1989/90. évben bekövetkezett rendszerváltást. A napilap utolsó számai 2016 októberében jelentek meg. „Holnapra megforgatjuk az egész világot” – skandálta hittel és lelkesedéssel Magyarország fiatal nemzedékének radikális csoportja. A fiatalok őszinte tenni akarása azonban becsatornázódott a Magyar Kommunista Párt/Magyar Dolgozók Pártja (MKP/MDP) tejhatalomra törő törekvéseibe. A kormányzásra került MDP uralta Országgyűlés 1949-ben az alkotmányban rögzítette a kultúra szocialista jellegét.

Az új világ megteremtéséhez azonban elengedhetetlenül szükségessé vált a magyar nép (át)nevelése. A kultúrpolitikai törekvés nem új: Klebelsberg is úgy vélte, hogy „a politikai demokrácia nem lehet üdvös egy nemzetre akkor, ha a kultúr-demokrácia nem készíti elő. Csak olyan nemzetnek a tömegei dönthetnek öntudatosan sorsukról, amelyeknek megvan ehhez az intelligenciájuk”.²⁵ A kultuszminiszter szerint a régi passzív, negatív és destruktív magyar típusok helyett az aktív, pozitív és produktív ember kialakítására kell törekedni.²⁶ Vagyis céltudatos tevékenységgel lehet (demokráciára, szocialistává) „érlelni” a népet.

A nép (át)nevelésre vállalkozott a kommunista Révai József is, aki 1949 és 1953 között a kultúra teljhatalmú diktátoraként, az MDP KV titkáráként, egyben népművelési miniszterként meghirdette a – „tartalmában szocialista, formájában népies” – populáris kulturális forradalmi programot. A nép átnevelését szolgáló eszközzé lett: a látványos tömegrendezvények szervezése, szocialista embertípus kialakítását és az új erkölcs megteremtését előmozdítani hivatott számos népies alkotás és program (különös tekintettel a filmművészetre), az egyénre gyakorolt „intenzív nevelési módszer”, a gunyoros hangvételű, agitáció: a „csaszтусka”.²⁷

Az (át)nevelés fontos alapintézményei, helyi bázisai a népművelő/népművelő által igazgatott, kisebb településeken kocsmákból átalakított – Kodály Zoltán tiltakozása ellenére – kultúrotthonoknak nevezett intézmények lettek.²⁸ A társadalmi szerkezet drasztikus, szovjet típusú át(de)formálása, az államosítások, ki-telepítések, internálások, vagyoneklobzások, koncepciós perek, a kultúra propagandisztikus szintre süllyesztésének következménye pedig az 1956 októberében kirobbant forradalom.

A Kádár-korszak:

„Aki nincs ellenünk, az velünk van.” – „3T”

A forradalmat a szovjet Vörös Hadsereg kíméletlenül leverte. Hatalomra került Kádár János, és kezdetét vette az 1989-ig nevét viselő korszak. A rezsim első másfél évtizedében megmaradtak, sőt gyarapodnak a 'nép' előtaggal kezdődő szavak: népköztársaság, néphatalom, népakarat, népbíróság, néphadsereg, népi ellenőrzés, népünnepély, népuralom, népgazdaság. Megmaradt a népművelés kifejezés is, hiszen a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) 1958-ban elfogadott új kultúrpolitikai határozata továbbra is fontosnak tartotta a nép nevelését, mert annak elhanyagolásában látta a forradalom kitörésének egyik okát. A kommunista párt ragaszkodott a kulturális forradalom folytatásához, de már „tartalmában szocialista, formájában realista” tematikával. Gyakorolták a szubjektív megítélésnek kitett, megengedő liberalizmust és az egyoldalú, így bármikor visszavonható tolerancia alapján álló, nem pedig a szellemi partnerek autonómiájának, szabadságának elismerésén nyugvó „kontúrtalanságot” biztosító 3T-elvét: támogatás, tűrés, tiltás. A nemzetközi feltételrendszer közegeben a tiltás egyszerre volt hivatva a kulturális folyamatok „kézben tartásának” demonstrálására, s ezzel paradox módon, éppen a legnagyobb szabadságfok biztosítása, de egyben a fennmaradt politikai ortodoxiák követelményrendszerének érvényesítése is.²⁹ A kormány az 1956-os forradalomban aktív részt vállaló, „bűnös” Népművelési Intézet helyett létrehozta a Népművelési Intézetet. Az 1960-as években meghirdeti a népművelés alapintézményének tartott kultúrház-építési programot. A korszak szemléletére jellemzően, néhány központilag megrendelt típusú terv alapján

²² Vö.: A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata. (2007) Karácsony Sándor és korszaka a debreceni egyetemen. (szerk): Breznynyánszky László. Budapest, Gondolat Kiadó, 183–247. o.

²³ Dokumentumok a szabadművelődés történetéhez (1945–1949). (1988) (Összeáll. és bev.) Dancs Istvánné. Budapest, Kossuth Könyvkiadó

²⁴ Vö.: Ortutay Gy (1949): *Művelődés és politika. Tanulmányok, beszédek, jegyzetek.* Budapest, Hungária Könyvkiadó

²⁵ Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926. (1927) i. m. 365. o.

²⁶ Klebelsberg Kuno: Reálpolitika és neonacionalizmus. *Pesti Napló*, 1928. január 8.

²⁷ Vö.: Bolvári-Takács G (2011): *A művészet megszelídítése.* Folyamatok és fordulatok a művészetpolitikában, 1948–1956. Budapest, Gondolat Kiadó

²⁸ Vö.: Halász Cs (2013): *A nép művelése. Agitáció és propaganda a népművelésben a Rákosi-rendszer idején.* Budapest, MNL Pest Megyei Levéltár

²⁹ T. Kiss T (2002): *Fordulatok-folyamatok. Fejezetek a magyar kormányok kultúrpolitikáiról 1867–2000.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 63. o.; Eörsi L (2008): Ideológiai pragmatizmus és (Ön)cenziúra. A három „T” kultúrpolitikája. *Világosság*, 11–12. szám, 73–96. o.

– továbbra is tömegrendezvényekben gondolkodó szemlélettel – számos, csupán nagyteremmel rendelkező intézmény épült az országban.³⁰ Az 1960-as években a Népművelési Intézet szaklapot alapított. A *Népművelési Értesítő* című folyóirat azonban az 1970-es évek közepén megszűnt. Megmaradt viszont az 1954-től havonta megjelenő szakmai folyóirat, a *Népművelés*, amelyet 1989-ig, a rendszerváltásig adtak ki.

Az 1950-es évek „fényes szelek” radikális, homogén baloldali generációját, a differenciált ’68-as nemzedék új baloldali, sőt jobboldali (lásd a szegedi CPG együttest) radikalizmusa követte. A politika nyugtalan a nyugatról beszűrődő (kulturális) jelenségek miatt. Az egyetemisták körében, Magyarországon is jelentkezik a Mao-kultusz. Gyarapodtak az alulról induló, spontán kezdeményezések (különösen a beat-zenekarok köré szerveződő rajongók tábora, a táncházak, az ifjúsági klubok, amatőr alternatív művészek és művészeti csoportok tevékenységei). Az ország nagyobb városaiban megjelentek a csövesek és a punkok. Új, különféle, „falakon túli” közösségek kezdtek formálódni. A jelenségek arra készítetik a hatalom kultúrpolitikáját, hogy – hasonlóan, mint az 1950-es években – megpróbálja ezeket az új törekvéseket bevonni, integrálni a saját rendszerébe.³¹

Az MSZMP Központi Bizottsága 1974. március 19-20-i ülésén úgy döntött, hogy bevezeti a szocialista közművelődés fogalmát. Az állampárt ideológusai, az értelmiség meghatározó személyiségei is egyetértettek a népművelésről közművelődésre váltással. Számos kiadvány és sok jeles (felsorolva is terjedelmes helyet elfoglaló) személyiség által jegyzett tanulmány jelent meg ebben az időszakban. A szerzők támogatták a kommunista párt kultúrpolitikájában jelentkező „változást”.³² A népművelést közművelődésre cserélő kultúrpolitika ugyanis azt sejtette, hogy megszűnik a nép „felülről” történő művelése, helyette a köz „alulról” történő kezdeményezése lesz a meghatározó, s a központi irányítás helyett a decentralizáció válik majd döntő tényezővé. Hermann István filozófus és a közművelődés értelmezésével megbízott munkacsoportja azonban nyíltan megfogalmazta – ezzel szűk ideológiai keretek között tartotta/szorította a gondolkodást és a működtetést –, hogy a szocialista „közművelődés [nem más, mint] a különböző irányú társadalmi szükségletek fejlődése folytán, a kulturális forradalom kiteljesedése”. Vagyis továbbra is napirenden maradt a nép szocialista (át)nevelése, csak más szerkezetben és módon.³³ A definíció szerint: „a szocialista közművelődés a jelenlegi társadalmi, politikai és kulturális viszonyaink között kialakuló, a meglévő művelődési igényszintekre épülő, a szocialista társadalom fejlődésének érdekeit, a kulturális forradalom és az egyén önkifejtését egyszerre szolgáló iskola melletti és iskolán, valamint szakképzésen túli, önkéntességet és tudatoságot feltételező, állandó, nevelő, művelő, személyiségformáló

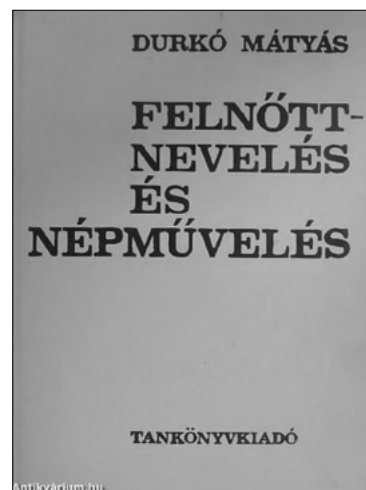
tevékenység, amely a társadalom tagjai részéről a társadalom tárgyiasodott tudásának megszerzésére és saját személyiségük (képességeik, tulajdonságaik) sokrétű kiteljesítésére irányul”.³⁴

A kormányzat és az uralkodó ideológia által jóváhagyott populista szocialista (átnevelő) közművelődés, állami szintű megvalósításához (anyagi feltételeket is biztosító) törvényre volt szükség. A közművelődésről szóló 1976. évi V. törvényt, Pozsgay Imre kulturális miniszter előterjesztésében, 1976 októberében elfogadta az országgyűlés. (Érdekesség, hogy az 1976-ban megjelent *Kulturális intézmények és szervezetek Magyarországon* című lexikonban a közművelődés szó még csak fejezetcímként, és nem címszóként szerepel).³⁵ A törvény jellegzetessége volt, hogy a szocializmust, a szocialista emberideált helyezte a középpontba, ennek megfelelően a közművelődést is ennek az eszmének a szolgálatába állította. Tartalma általános jellegű, nem tért ki több lényeges kérdésre, mint például a kulturális javak védetté nyilvánítására, a könyvtár szerepére, a régészeti védelemre vagy a muzeális intézmények feladatára. Foglalkozott az oktatási, közművelődési intézményekkel és a közművelődés irányításával. A kultúrpolitika irányítójaként egyértelműen és kizárólagosan az államot határozta meg.

Az MSZMP KB közművelődési határozata és a törvény megjelenése maga után vonta új szervezetek megalakítását, a meglévők elnevezéseinek megváltoztatását. A kultúrházak művelődési otthonok/házak/központok lettek. 1974-ben létrejön az Országos Közművelődési Alap. A Népművelési Intézet közművelődési folyóirataként megjelenik a *Kultúra és Közösség*, amely rendszerváltás után, egymást váltó kiadók segítségével, napjainkban is él. A törvény szellemében átalakul a Népművelési Intézet léte és elnevezése is. Az Intézetből 1980-ban kivált a Művelődéskutató Osztály, amely önálló Művelődéskutató Intézet alakult, majd 1986-ban a Művelődéskutató Intézet és a Népművelési Intézet összevonásával létrejött az Országos Közművelődési Központ. Megalakul az Országos Közművelődési Tanács, helyi szinteken létrejönnek a Közművelődési Bizottságok, a főhatóságnál a Közművelődési Főosztály mellett, Közművelődési Koordinációs Titkárságot is felállítanak, amely háttérintézményeként szolgálja az Országos Közművelődési Tanácsot, megalapítják és gondozzák a Belföldi Közművelődési Ösztöndíjat. A szakmai munkákat megjelentető Népművelési Propaganda Iroda pedig felvette a Múzsák Közművelődési Kiadó elnevezést, amely a rendszerváltás után Vita Kiadó néven rövid ideig még működött.

A szocialista közművelődés kapcsán az 1980-as évektől a szocialista jelző egyre több kérdést fogalmazott meg. Például: mit jelent a szocialista életmód? Mit tartalmaz a szocialista szórakoztatás és szocialista módon való szórakozás? Mit tartalmaz a szocialista életmód? Mitől szocialista egy közösség, brigád? A kérdésekre nem érkeztek elfogadható magyarázatok.

Az 1960-as évektől bontakozott ki a közművelődési szakemberképzés új struktúrája is. A Durkó Mátyás által elindított

³⁰ T. Kiss T (2000): *A népnevelőtől a kulturális menedzserig. Fejezetek a népművelőképzés fejlődéstörténetéből*. Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete – Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 67. o.

³¹ i. m. uo

³² Ld még: *A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai*. Válogatott dokumentumok gyűjteménye. (1976)(Szerk) Herczeg F, Villangó I. Országos Közművelődési Tanács, Budapest; *Közművelődési kézikönyv*. (1977) (Szerk): Füleki J, Herczeg F. Budapest, Kossuth Könyvkiadó

³³ *A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai*, i. m. 66. o.

³⁴ uo. 71. o.

³⁵ *Kulturális intézmények és szervezetek Magyarországon*. Lexikon. (1976). (Főszerk): Bíró V. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 176. o.

szakemberképzés Magyarországon a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen, 1956 végén kezdődött, majd az 1960-as évektől valamennyi tanítóképzőben és tanárképző főiskolán, valamint Budapesten az Eötvös Loránd Tudományegyetem is létjogosultságot nyert. Durkó nemcsak megalapította és bevezette a felnőttkori tanulókkal és közművelődéssel foglalkozó szakemberek képzését, hanem az 1968-ban megjelent *Felnőttnevelés és népművelés* című könyvével lerakta az andragógia diszciplína alapjait is.³⁶ A képzés kulturpolitikai elvárások/kényszerek, mennyiségi szemlélet miatt, a tudományos kimunkátlanság és valóságos innováció hiányában azonban túlélésre törekedett. „Megújulásait” jelzik az oklevélben beírt, végzettséget igazoló elnevezések: népművelő, közművelődési és népművelési előadó, majd a rendszerváltás (1989/90) után művelődésszervező, művelődési (kulturális) menedzser.³⁷ 2006 után a felsőoktatásban bevezetett bolognai szerkezetben a rövid életet megélt andragógus BA képzést – amelynek egyik szakiránya volt a művelődésszervező – felváltotta a közösségszervező szak.

Rendszerváltás:

„Valami ismeretlen felé, elébe – sodródunk vagy törekszünk?”³⁸

Az 1989/90-es rendszerváltozást követő évtizedekben jelentős társadalmi mozgásokra, átalakulásokra került sor, melyek hatással voltak a közművelődésre is. Magyar Bálint művelődési és közoktatási miniszteri időszakában elfogadásra került a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről szóló 1997. évi CXL. törvény volt, amely hatályon kívül helyezte az 1976. évi V. törvényt. Az országgyűlés tisztázta az állam és a közművelődés viszonyát, meghatározta az állam és az önkormányzatok felelősségvállalásának mértékét és a közművelődési intézmények tulajdonát, tulajdonosait. Konkrét célokat írt elő, kitért a civil szféra fontosságára, szerepvállalására. Megfogalmazta az egyének és közösségek művelődéshez való jogát, fontos célja volt továbbá a pénzforsások arányos elosztásának meghatározása.

Míndeközben észrevehetően csökkent a 'közművelődés' kifejezés gyakorisága a folyóiratokban és napilapokban, egyre ritkábban, vagy igencsak ellentmondásosan fordult elő a kulturpolitikai narratívákban és a mindennapi gyakorlatban. Az 1990-es évektől a 'köz' előtag helyett, előtérbe kerülnek a 'magyar' és a 'nemzeti' jelzők. (Magyar Művészeti Akadémia, Nemzeti Kulturális Alap, Nemzeti Filmalap, Nemzeti Közzolgálati Egyetem... Nemzeti Dohánybolt stb.) Az Országos Közművelődési Központ nevéből 1992-ben kikerült a közművelődés szó, átalakul Magyar Művelődési Intézetté, amely 2008-ban Magyar Művelődési Intézet és Képzőművészeti Lektorátus, 2013-ban pedig Nemzeti Művelődési Intézet lett. A közművelődési központok helyett létrejöttek az úgynevezett kulturális központok, amelyek tevékenységei és feladatai települési, kerületi szintű biztosítása mellett több egymással határos járássra, egy vagy több megyére terjednek ki. A budapesti székhelyű Nemzeti Művelődési Intézet 2016-ban jogutód nélkül megszűnt, pontosabban átkerült az NMI Művelődési Intézet Nonprofit Kft., azaz a Lakitelken működő népfőiskolai alapítvány tulajdonába, ahol 2018-ban ünnepélyesen lerakták a Művelődési Intézet alapkövét. Az intézet létesítésének alapvető feladata – hangzott el az ünnepségen – a közösségi művelődés

jelen folyamatainak kutatása és szakmai utánpótlásának biztosítása. A kultúrpolitika a közművelődés komplexitásának és a plurális szerkezetének fejlesztése helyett, a „centrális előtér” jegyében, a keresztény értékekre hivatkozó, egységes (központosított) nemzetnevelésre helyezte a hangsúlyt.

A közművelődés kutatására utójára 1996-ban, mintegy 20 millió forint nagyságrendben, az MTA Szociológiai Kutatóintézet *Magyarország kulturális állapota* című, országos kiterjedésű projekt keretében került sor. A rendszerváltás utáni években még fontos célként megfogalmazott és szorgalmazott élethosszig tartó tanulás (lifelong learning) a 2010-es évtizedben már alig-alig kerül említésre. A kutatások leszűkültek az információk gyűjtésére, a Lakitelek Népfőiskola koordinálásával szerveződő Kárpát-medencei – már nem „határon túlinak nevezett” –, magyar/nemzeti értékeket feltáró kollégiumok munkálkodásaira, a Kárpátalján, Erdélyben, a csángók között, a Délvidéken, a Felvidéken, az Őrvidéken és a Muravidéken folyó ténykedésekre. Szakmai kiadó hiányában a csekély számú publikációk megjelenéséhez csupán néhány folyóirat, az NMI Művelődési Intézet interdiszciplináris online kiadványa, a *Kulturális Szemle*, a negyedévenként megjelenő *Kultúra és Közösség* periodika, valamint egy-két vidéki orgánus (*Debreceni Szemle*, *Zempléni Múzsza*, *Művelődés Népfőiskola Társadalom*) nyújt felületet.

A hazai közművelődés „új világát”, a „panem et circenses”-re emlékeztető populáris, „tömegemberre” irányuló, pálinkákat, borokat, söröket népszerűsítő, a különféle ételek készítését propagáló gasztronómiai fesztiválok, események: falunapok, sátoros ünnepek, hagyományörző játékok, könnyűzenei koncertek, futóversenyek növekvő száma kezdi kitölteni. Jelentős támogatása van a tömegszórakoztató programoknak, a gondtalan kikapcsolódást segítő „wellness” hétvégéknek. A „közösségi művelődést látványelemként színesítik” a különböző fantáziánéven rendezett, ilyen-olyan „kutatók”, „könyvtárak”, „fürdők”, „múzeumok”, „templomok”, „színházak”, „kávéházak”, „modern gyárak” stb. éjszakai néven hirdetett programok. Háttérbe szorulni látszanak a művelődés lényeges építőkövei, a 'köz' előtaggal kezdődő szavak és tevékenységek. Gyakorta szimpla létükért küzdenek az autonóm civil szervezetek és az országot behálózó, alulról szerveződő népfőiskolák közösségei.

A 'köz' előtaggal kezdődő szavaink és tevékenységeink nemcsak a magyar nyelvben, de a társadalmunkban is jelentős helyet, sőt meghatározó szerepeket töltek be. „Az enyim, a tied mennyi lármát szüle, Miolta a miénk nevezet elüle” – írta Csokonai Vitéz Mihály az 1790-es években „Az estve” című versében. Talán nem járunk messze az igazságtól, amikor azt mondjuk, hogy történelmünk során, hazánk állapotának, társadalmunk fejlődésének és jövőbeli létezésének „lakmusz papírai” voltak/lesznek a 'köz' előtaggal kezdődő szavak és tettek. A problémák mindig akkor támadtak, amikor tartalmukat vesztítették, mellőzésre kerültek vagy a politikai propaganda eszközeivé váltak.

³⁶ Vö.: T. Kiss T – Tibori T (2015): *Az önépítés útjai. Durkó Mátyás munkássága*. Szeged, Belvedere Kiadó

³⁷ T. Kiss T (2009): Túlélés, alkalmazkodás és/vagy innováció. Egy felsőoktatási szakemberképzés kimunkáltságának kényszereiről, ellentmondásairól és lehetőségeiről. *Kultúra és Közösség*, 2. szám, 7–19. o.

³⁸ Petri György: Valami ismeretlen című versének kezdő sorai.

³⁹ Letették az NMI Művelődési Intézet épületének alapkövét Lakiteleken: <https://www.sonline.hu/.../letettek-az-nmi...> [Letöltve: 2018.10.16.]